

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۶/۲۸
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۹/۸

فصل نامه علمی - ترویجی پژوهش های مهدوی
سال سوم، شماره ۱۰، پاییز ۱۳۹۳

نقد و تحلیل نظریه «انکار مهدویت» اقبال لاهوری با تکیه بر اشعار اردوی وی

منصور نیک‌پناه*

چکیده

باور به حضرت مهدی علیه السلام و منجی آخرالزمان برای مسلمانان از شاخص‌ترین وجوه اعتقادی به شمار می‌آید. اشتراک در این عقیده بین همه فرق اسلامی امری بارز و مشهود است. از این رو متهم کردن شخصیت یا فرقه‌ای به اعتقاد نداشتن به این اصل اصیل اسلامی، پذیرفتنی نیست، مگر این که چنین فردی را یا ناآگاه قلمداد کنیم یا غرض ورزی و جهت‌گیری را در قضاوتش دخیل بدانیم. مثلاً این که شخصی همچون اقبال لاهوری با آن شور مذهبی و حساسیت دینی با اتهام انکار مهدویت رانده شود، امری ثقیل و ناپذیرفتنی به نظر می‌رسد. در این نوشتار، ضمن بازگو کردن اعتراضی که به اقبال وارد شده، با استناد به آثارش - به ویژه آثار اردوی او - درصدد پاسخ دادن به این اعتراض خواهیم بود.

واژگان کلیدی

مهدویت، اقبال لاهوری، انکار مهدویت، اشعار اردو، عبدالکریم سروش.

مقدمه

جایگاه والای مهدویت در جامعه اسلامی از کثرت احادیثی که در این باره از معصومین علیهم‌السلام روایت شده هویدا است. درباره موضوع مهدویت از امیرالمؤمنین علیه‌السلام ۵۱ حدیث، از امام حسن علیه‌السلام ۵ حدیث، از امام حسین علیه‌السلام ۱۵ حدیث، از امام زین العابدین علیه‌السلام ۱۱ حدیث، از امام باقر علیه‌السلام ۶۳ حدیث، از امام صادق علیه‌السلام ۱۲۴ حدیث، از موسی بن جعفر علیه‌السلام ۶ حدیث، از امام رضا علیه‌السلام ۱۹ حدیث، از امام جواد علیه‌السلام ۶ حدیث، از امام هادی علیه‌السلام ۶ حدیث و از امام حسن عسکری علیه‌السلام ۲۳ حدیث نقل شده است.

تأکید بر موضوع مهدویت در اسلام، منحصر به مذهب شیعه نیست؛ بلکه در منابع اهل سنت نیز از ۳۳۸ حدیث منقول از پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در باره حضرت مهدی علیه‌السلام ۴۶ حدیث صحیح از ۳۳ نفر از صحابه ثبت شده است. ۱۰۶ تن از علمای اهل سنت به نقل حدیث پرداخته‌اند که از بین آن‌ها ۱۷ نفر به متواتر بودن احادیث اشاره کرده‌اند و ۳۲ نفر نیز مستقلاً به نگارش کتاب اقدام نموده‌اند (میانجی، ۱۳۸۵: ۶۳-۶۶).

ضرورت تحقیق

صهیونیست‌ها ضد مسیح^۱ هستند؛ اما از آن جایی که خطر اسلام را بالقوه درک کرده‌اند بنا به ضرورت، در کنار یکدیگر به مسالمت - بلکه همکاری - متحد شده‌اند تا از این خطر برهند. بر این اساس، کسانی مثل پت رابرتسون و جری فالول (نک: حامدی، ۱۳۸۶: ۶۳) به تشکیل صهیونیست مسیحی اقدام کرده‌اند تا متحد و یکپارچه علیه مسلمانان اقدام نمایند. این گروه برای نیل به اهداف عالی خود تمام ابزارهای تأثیرگذار را به کار گرفته‌اند. از جمله پت رابرتسون صاحب اولین و بزرگ‌ترین غول رسانه‌ای دنیاست.^۲ فاکس نیوز به همراه غول‌های رادیویی دنیا در اختیار این گرایش فکری است.^۳ در خاورمیانه امپراتور رسانه‌ای مرداک یهودی از جمله شبکه‌های الجزیره و فارسی‌وان برای تأثیرگذاری بر ایران و جهان اسلام فعالیت‌ها می‌کنند. دومین و سومین غول رسانه‌ای دنیا نیز به ترتیب در اختیار کشیش‌های صهیونیسم مسیحی - جیمی سوهارت و جیمز بیکر - است.

1. antichrist

۲. شبکه‌های معروف nbc و cnn از جمله شبکه‌های معروف و تأثیرگذار این گروه به شمار می‌روند.

۳. روزنامه فاکس نیوز با یک میلیون تیراژ روزانه و شبکه‌های رادیویی cbn و me.tv متعلق به وزارت دفاع امریکا (پنتاگون) از این جمله‌اند.

نوع تشریک مساعی که مخالفان اسلام برای محقق کردن آمال خود در پیش گرفته‌اند تا آینده بشر را آن‌گونه که تمایل دارند ترسیم کنند، ما را بر آن می‌دارد که با هم دلی و هم فکری و وحدت رویه به مقابله با آن‌ها بپردازیم. موضوع مهدویت و پایان دنیا، موضوعی مشترک برای همه مسلمانان است. امام حسین علیه السلام از جدش این‌گونه نقل می‌کند:

لَوْ لَمْ يَبْقَ مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا يَوْمٌ وَاحِدٌ لَطَوَّلَ اللَّهُ ذَلِكَ الْيَوْمَ حَتَّى يَخْرُجَ رَجُلٌ مِنْ وُلْدِي
فَيَمْلَأُهَا عَدْلًا وَ قِسْطًا كَمَا مِلَّتْ جَوْرًا وَ ظُلْمًا كَذَلِكَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ. (صافی
گلیپگانی، ۱۴۲۸: ج ۲، ۲۴۷)

این حدیث بارها در آثار اهل سنت نقل شده است. تا زمانی که مسلمانان با امید به آینده زندگی می‌کنند، از هیچ فشار و تهدیدی باکی ندارند؛ چرا که با لذت و انتظار به جلو می‌نگرند و هرگز از پویایی، تحرک و نوع‌آوری دست برنمی‌دارند. تأثیر شگرف امید و انتظار، عقیده خاص ما نیست. رجوع به آرای کسانی همچون گوستا ولوبون (فروغی، ۱۳۶۰: ۲۵۳) و اوژن یونسکو (حیدری نیک، ۱۳۸۵: ۵۲) و دیگران تأکیدی بر این باور عمیق اسلامی است.

نظریه عبدالکریم سروش درباره اقبال

دکتر عبدالکریم سروش در سخنرانی خود در سال ۲۰۰۵ در پاریس با نام «تشیع و چالش مردم‌سالاری»، درباره انطباق اندیشه امامت و مهدویت با ختم نبوت، اشکالی مطرح کرده که واکنش‌های بسیاری برانگیخته است. او این اشکال را مبتنی بر آرای اقبال در تفسیر مسئله خاتمیت می‌داند (aftabnews.ir). آن‌چه وی از دیدگاه خود درباره آینده جهان و مهدویت بیان کرد، منظور مقاله نیست؛ اما از آن‌جا که او اساس عقاید خود درباره انکار ظهور حضرت مهدی علیه السلام را برگرفته از عقاید و آثار اقبال می‌داند، درخور توجه است.

کتاب *بازسازی اندیشه دینی در اسلام* - که سروش به آن استناد کرده - از آثاری است که اقبال در دوران تحصیل خود در غرب نگاشته و در آن نیز به این شکل که سروش بیان می‌کند، به انکار مهدویت نمی‌پردازد؛ بلکه اقبال تنها مهدویت را انکار می‌کند که با اعتقادات خودش منافات دارد. اقبال یک مسلمان سنی و حنفی‌مذهب است و در بین اهل سنت و احناف به صراحت، اعتقاد به مهدویت وجود دارد.

در ادامه این مقاله، احادیثی درباره حضرت مهدی علیه السلام از دیدگاه اهل سنت بیان خواهد شد که در آن‌ها این مسئله آشکار است.

نخست لازم است به پاسخ شبهه‌هایی بپردازیم که دشمنان دین آن را از دیرباز تاکنون در میان برخی از گروه‌های مسلمان رواج داده‌اند. برخی از عوام چنین می‌پندارند که اهل سنت به اهل بیت پیامبر ﷺ اعتقاد ندارند. اما عطار نیشابوری در کتاب *تذکره‌الولیاء* در شرح حال امام جعفر صادق علیه السلام چنین بیان می‌کند:

و عجب دارم از آن قوم که ایشان خیال بندند که ... آن می‌دانم که هر که به محمد ایمان دارد و به فرزندانش ندارد به محمد ایمان ندارد، تا به حدی که شافعی در دوستی اهل بیت تا به حدی بوده است که به رفض نسبت کرده‌اند و محبوس کردند و او در آن معنی شعری سروده است و یک بیت این است:

لو کان رفضاً حب آل محمد فلیشهد الثقلان انی رافض
(عطار نیشابوری، ۱۳۷۰: ۴)

برای اثبات اعتقاد اهل سنت به حضرت مهدی علیه السلام منابع و مقالات بسیاری نوشته شده است. محمد بن اسماعیل بخاری (۱۴۰۱: ج ۴، ۱۴۳)، مسلم بن حجاج (نیشابوری، ۱۳۸۷: ج ۸، ۱۵۸)، محمد بن عیسی ترمذی (۱۳۷۹: ج ۳، ۲۳۳۳)، ابوداوود سجستانی (۱۴۱۰: ج ۲، ۴۲۸۳) و ابن ماجه قزوینی (۱۴۱۰: ج ۲، ۴۰۸۵) به صراحت از حضرت مهدی علیه السلام نام می‌برند. ابوحاتم سجستانی - عالم صاحب نام و معروف اهل سنت - کتابی با نام *المعمرون* تألیف کرده است که در آن به اثبات زنده بودن امام، با توجه به افراد مختلفی که طول عمر داشته‌اند می‌پردازد (مدرس، ۱۳۷۴: ج ۲، ۳۶۴).

سخن‌وران و شاعران اهل سنت نیز بارها بر عقیده ظهور حضرت مهدی تأکید کرده‌اند. حافظ (نک: ۱۳۹۱: ۲۴۲)، خاقانی شروانی (۱۳۴۴: ۴۰۵ و ۳۵۸)، خواجه جوی کرمانی (۱۳۴۸: ۴۰۵)، مولانا (مولوی، ۱۳۷۳: ج ۲) و طغرای (جعفری، ۱۳۸۸: ۴۷) در سروده‌های خود به منجی آخرالزمان اشاراتی دقیق دارند.

در *دیوان اقبال لاهوری* اوصاف زیبایی از حضرت علی، حضرت فاطمه زهرا، امام حسن، امام حسین، امام صادق علیه السلام و... آمده است. اقبال به عنوان یک مسلمان، ارادتی شدید به اهل بیت و یاران پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله دارد و در جای جای اشعار خود آنان را می‌ستاید و از آنان به عنوان الگو و اسوه یاد می‌کند (لاهوری، ۱۳۸۲: ۸۵).

دیدگاه اقبال درباره مهدی علیه السلام

اقبال در اواخر عمر خویش بار دیگر از زبان مادری برای بیان افکار و اندیشه‌های متعالی اش

استفاده کرد. می‌توان این نظریات را آخرین و پخته‌ترین اعتقادات و آرمان‌های اقبال دانست. در مجموعه ضرب کلیم - که حاوی اشعار و منظومه‌هایی است که بیشتر رنگ سیاسی و اجتماعی دارد و دو سال پیش از وفات اقبال در سال ۱۹۳۶ منتشر شد - در دو قطعه با نام‌های «مهدی» و «مهدی برحق» به حضرت مهدی علیه السلام اشاره کرده است. او در قطعه شعر «مهدی» می‌گوید:

قومون کی حیات اُن کی تخیل هی موقوفیه ذوق سکاتاهی ادب مرغ چمن کو
مجدوب فرنگی نی بانداز فرنگی مهدی کی تخیل سی کیا زنده وطن کو
ای وه که تو مهدی کی تخیل سی هی بیزار نومید نه کر آهوی مشکین سی ختن کو
(لاهوری، بی تا - ب: ۴۷)

ترجمه

حیات اقوام، وابسته به تخیل و آرمان‌های آنان است. همین باور به مرغ چمن ادب را می‌آموزد.
دلدادۀ فرنگی با همان اسلوب فرنگی و با اعتقاد به مهدی، وطن و ملت را زنده نگه داشت.
ای کسی که از اعتقاد به مهدی بیزار هستی، آهوی مشکین را از وجود صحرای ختن ناامید نکن.

مهدی برحق

او در قطعه شعر «مهدی برحق» تأکید می‌کند که امروزه دنیا به مهدی نیاز دارد:

سب‌اپنی بنایی هویی زندان مین هی محبوس خاور کی ثوابت هون که افرنگ کی سیار
پیران کلیسا هون که شیخان حرم هون نی جدت گفتار هی نی جدت کردار
هین اهل سیاست کی وهی کهنه خم و پیچ شاعر اسی افلاس تخیل مین گرفتار
دنیا کو هی اس مهدی برحق کی ضرورت هو جس کی نگه زلزله عالم افکار
(همو: ۳۴)

ترجمه

همه در زندان خود ساخته افکار خویش زندانی هستند. مشرق در سکون و عقب ماندگی خود و مغرب در حرکت و پیشرفتش چنین است. پیران کلیسا و شیخ حرم هر دو گفتار و کردار پسندیده‌ای ندارند. سیاسیون در زد و بندهای قدیمی خود مشغول‌اند. شاعر در فقر تخیل خود

سرگردان است. در این زمان دنیا به مهدی برحق نیاز دارد؛ کسی که بتواند در افکار ملت، حرکتی ایجاد کند.

تحلیل عقاید اقبال

اقبال اعتقاد و باور به ظهور منجی را باعث احیای جوامع می‌داند:

مهدی کی تخییل سی کیا زنده وطن کو (همو: ۴۷)

از دیدگاه وی، دنیا هم‌اکنون به مهدی‌ای نیاز دارد که تغییری عظیم در افکار و اندیشه بشر ایجاد کند:

دنیا کو هی اس مهدی بر حق کی ضرورت هو جس کی نگه زلزله عالم افکار (همو: ۳۴)

به باور اقبال، اعتقاد به آمدن منجی باعث دوری از یأس و نومیدی می‌شود: ای وه که تو مهدی کی تخییل سی هی بیزار نومید نه کر آهوی مشکین سی ختن کو (همو)

او ظهور حضرت را حتمی و دوره آشکار شدن اسرار می‌داند:

کلی جاتی هین اسرار نهانی گیا دور حدیث لن ترانی
هویی جس کی خودی پهلوی نمودار وُهی مهدی آخر زمانی (همو، بی تا - الف: ۹۸)

اسرار نهانی آشکار می‌شود و دوره «لن ترانی» به پایان رسیده است. کسی که قبلاً خودی او قبل از دیگران آشکار شده، همان مهدی آخر الزمان است.

نتیجه

اعتقاد به منجی، باوری مشترک در بیشتر جوامع و در میان دو مذهب بزرگ شیعه و سنی، - صرف نظر از برخی تفاوت‌ها - وجود دارد. در این نوشتار به بررسی اجمالی مهدویت از نگاه اهل سنت و به ویژه علامه اقبال لاهوری پرداختیم و می‌توان چنین نتیجه گرفت که وی به مهدویت باوری محکم دارد و نیاز دنیای امروز به مهدی علیه السلام را بسیار ضروری می‌داند. او از منکران مهدویت می‌خواهد با این افکار خود، مسلمانان را ناامید نکنند. با در نظر گرفتن این موارد، اعتراضات عبدالکریم سروش - که مدعی است از افکار اقبال استنباط شده‌اند - کاملاً

بی‌ربط است؛ چراکه اثری که سروش به آن استناد می‌ورزد، از آثار دوره جوانی و خامی اقبال است. همچنین از آثاری است که اقبال در دوره دانشجویی در سرزمین غرب نگاشته است. این اثر تنها بازتاب عقاید او به عنوان یک مسلمان سنی مذهب است و هیچ انکار صریحی در باب ظهور حضرت مهدی علیه السلام در آن به چشم نمی‌خورد.

با نگرش به آثار دیگر - به ویژه آثاری که در دوره کمال و پختگی شاعر خلق شده‌اند - نظر واقعی وی را درباره منجی و حضرت مهدی علیه السلام می‌توان به دست آورد. نگاه جزیره‌ای و جزئی به آثار یک نویسنده و شاعر همچون قرائت «لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ» است که جزء دوم - یعنی «وَأَنْتُمْ شَكَارَى» - خوانده نشود.

منابع

- ابن ماجه، محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۰ق.
- بخاری، ابو عبدالله محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۱ق.
- بلخاری، حسن، تهاجم یا تفاوت فرهنگی، تهران، انتشارات افوا، چاپ اول، ۱۳۷۰ش.
- ترمذی، محمد بن عیسی، سنن ترمذی، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۳۷۹ش.
- جعفری، محمدتقی، امید و انتظار، تهران، مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه، چاپ اول، ۱۳۸۸ش.
- حافظ، شمس‌الدین محمد، دیوان، به کوشش: خلیل خطیب رهبر، تهران، صفی‌علی‌شاه، چاپ پنجاه و یکم، ۱۳۹۱ش.
- حامدی، محمد مهدی، دشمنان مهدویت، چرا و چگونه؟، قم، نسل کوثر، چاپ اول، ۱۳۸۶ش.
- حیدری نیک، مجید، نگاهی دوباره به انتظار، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی علیه السلام، چاپ دوم، ۱۳۸۵ش.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل بن علی، دیوان اشعار، به کوشش: محمدتقی مدرس رضوی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۴۴ش.
- خواجوی کرمانی، محمود بن علی بن محمود، منظومه همای و همایون، تصحیح: کمال عینی، تهران، بنیاد فرهنگی ایران، ۱۳۴۸ش.
- سجستانی، ابوداود سلیمان بن اشعث، سنن ابی‌داود، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۰ق.
- شمیسا، سیروس، فرهنگ تلمیحات، تهران، انتشارات فردوس، چاپ چهارم، ۱۳۷۳ش.

- شیبانی، احمد بن محمد بن حنبل، *مسند احمد بن حنبل*، ریاض، انتشارات بیت الافکار، چاپ سوم، ۱۳۶۷ق.
- صافی گلپایگانی، لطف‌الله، *منتخب الاثر*، قم، مکتبه المرجع الدینی آیه الله العظمی الصافی، ۱۴۲۸ق.
- عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین، *تذکرة الاولیاء*، تصحیح: محمد استعلامی، تهران، انتشارات زوّار، چاپ ششم، ۱۳۷۰ش.
- فروغی، محمدعلی، *سیر حکمت در اروپا*، تهران، نشر زوار، چاپ اول، ۱۳۶۰ش.
- لاهوری، محمد اقبال، *بال جبرئیل* (اردو)، به کوشش: زاهد بشیر، لاهور، ایوب الیاس، شاه جهان رود، بی تا - الف.
- _____، *زبور عجم*، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۹۰ش.
- _____، *ضرب کلیم* (اردو)، به کوشش: ناصرالدین، لاهور، فرخ پبلشرز، بی تا - ب.
- _____، *کلیات اقبال*، به کوشش و اهتمام: پروین قائمی، تهران، انتشارات پیمان، ۱۳۸۲ش.
- مدرس خیابانی تبریزی، میرزا محمدعلی، *ریحانة الادب*، تهران، انتشارات خیام، چاپ چهارم، ۱۳۷۴ش.
- مولوی، جلال الدین محمد، *مثنوی معنوی*، شرح: محمدعلی جعفری، تهران، انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۳ش.
- میانجی، مجتبی، *انتظار*، تهران، شباب الجنة، چاپ اول، ۱۳۸۵ش.
- نیشابوری، مسلم بن حجاج، *صحیح مسلم*، مصر، مطبعة محمد علی صبیح، چاپ اول، ۱۳۸۷ق.

_ <http://www.aftabnews.ir/vdcj.heofuqeotsfzu.html>